

A TOLERANCIA REALITÁSA

A Rákóczi-szabadságharc öröksége Bél Mátyás írásaiban

Annak a két, egymással gondolatilag és realitásaiban is összefüggő kérdéskörnek az elméleti hátterét vizsgáljuk, amelyek véleményünk szerint a XVIII. század Magyarországnak kiemelkedő tudósát, államelméleti teoretikusát és egyházszerzőjét, a pozsonyi evangélikus líceumigazgató Bél Mátyást (1684–1749) Rákóczi államának reformtörekvéseihez a legszembetűnőbben kapcsolják: az etnikai és a vallási tolerancia problematikáját. A XVIII. század első felében ugyanis a soknemzetiségű, sokféle vallású Kárpát-medencei térségben ezek az együttélés mindennapi kereteit határozták meg. Bél Mátyás hagyatékát áttekintve és az eddigi kutatások alapján,¹ valamint új forrás feltárásával most

¹ Bél Mátyás „Notitia”-ja jelenti a mindenkori kutatás kiindulópontját: *Matthias Bél: Notitia Hungariæ novæ historico-geographica*. Tom. I–V. Accedunt Samuelis Mikovini Mappæ... Viennæ, 1735–(1747.) (A továbbiakban: *Bél: Notitia*.)

Az újabban kiadott magyar nyelvű fordítások bibliográfiája: *Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. I. Általános rész. 1. Könyvtárak és bibliográfiák. Budapest, 2000. 294–295. o. Azóta a következő fordítások láttak napvilágot: *Bél Mátyás: Heves megye ismertetése 1730–1735 / Matthias Bel: Notitia Comitatus Hevesiensis 1730–1735*. (Szerk. Bán Péter, ford. Kondorné Látkóczi Erzsébet.) (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 8.) Eger, 2001.; *Bél Mátyás: Esztergom vármegye leírása*. (Szerk., a jegyzeteket írta, a latin szöveget ford. Deák Antal András.) Esztergom, 2001.; *Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. Descriptio Comitatus Sempronensis I*. (Szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket készítette *Kincses Katalin Mária*, a latin szöveget gondozta és ford. *Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely*.) (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 2. kötet. Sorozatszerk. *Szende Katalin*.) Sopron, 2001. (A továbbiakban: *Bél: Sopron* vm. I.)

A szlovák „Notitia”-fordítások: Bratislava Mateja Bela. Výber z diela Notitia Hungariæ novæ historico-geographica 1735–1736 vo Viedni. [Bél Mátyás Pozsonya. Válogatás a Notitia... 1735–1736-os kötetéből.] (Ford. *Ján Dubovský*, előszó: *Ján Tibenský*.) Bratislava, 1984.; *Matej Bel: Turčianska stolica*. [Túróc vármegye.] (Kiad. és ford. *Július Marsina*, előszó: *Július Sopko*.) Bratislava, 1989.; *Matej Bel: Užská stolica*. [Ung vármegye.] (Ford. *Martin Slamínka*, előszó: *Anton Semeš*.) Bratislava, 1999.; *Matej Bel: Zemplínska stolica*. [Zemplén vármegye.] (Ford. és kiad. *Martin Slamínka*.) Bratislava, 1999.

Bél Mátyás további, kiadott és kéziratok műveinek, leveleinek bibliográfiái: *Blažej Belák: Matej Bel 1684–1749. Výberová personálna bibliográfia k 300. výročiu narodenia Mateja Bela*. [Bél Mátyás 1684–1749. Válogatott bibliográfia Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára.] Bratislava, 1984.; *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. (3., kiegészített kiadás.) Budapest, 1996. (A továbbiakban: *Kosáry* 1996.) 736. o. Bél Mátyás kéziratok műveinek bibliográfiája: *Szelestei N. László: Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*. Budapest, 1984.; Bél levelezésének kiadásai: *Szelestei N. László: Bél Mátyás levelezése*. (Commercia Litteraria Eruditorum Hungariæ. Magyarországi tudósok levelezése, III. kötet. Sorozatszerk. *Tarnai Andor*.) Budapest, 1993. (A továbbiakban: Bél Mátyás levelezése.); *Juraj Pavelek: Listy Mateja Bela*. [Bél Mátyás levelei.] Bratislava, 1990.

A Bél munkásságáról szóló hazai munkák: *Haan Lajos: Bél Mátyás*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. 8. kötet.) Budapest, 1880. (A továbbiakban: *Haan* 1880.); *Márki Sándor: A vármegyék leírásának történetéből. Földrajzi Közöny*, 1888. 193–197. o.; *Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág(ostai) hitv(allású) ev(angélikus) lyceum története*. Pozsony, 1896. vonatkozó részek; *Hóman Bálint: Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Székfoglaló a Szent István-Akadémián. Budapest, 1920.; *Lukács Károly: A Balatonfelvidék földrajza kétszáz év előtt*. Bél Mátyás: „Notitia Comitatum Veszprimiensis, Simighiensis et Szaladiensis” c(imű) kéziratának fordítása és ismertetése. *A Magyar Biológiai Kutatóintézet Közleménye*, 1942. XIV. kötet. Bevezetés. 157–169. o.; *Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. I. rész. 2. kötet. Budapest, 1954. 19–20. o.; *Descriptio Comitatus Castrî Ferrei per Mathiam Belium * Bél Mátyás: Vas vármegye leírása*. (Az előszót írta, a fordítást átnézte, jegyzete-

arra szeretnénk rávilágítani, hogy a felekezeti és etnikai tolerancia megteremtésének lehetőségét az ifjú Bél Mátyás a Rákóczi-szabadságharc ideje alatt az önálló államiségért küzdő összefogásban felfedezni vélte, és az országot irányító fejedelmi politikában látta. Ezt követően, a szabadságharc leverése után (különösen 1721–1723 között) mindennek eredményeit, hagyományait próbálta meg a lehetséges módon átörökíteni, immáron a Habsburg birodalmi keretek szabta mozgástérben. Dolgozatunk első felében néhány szót szólunk arról, hogy Bél Mátyás a korabeli értelmiségi elitnek, az európai tudóstársada-

tekkal és irodalommal ellátta *Bendefy László*, ford. *Tihanyié Szálka Irma*.) *Vasi Szemle*, 1976–1977. (A továbbiakban: *Bél*: Vas vm.) Előszó: 1976. 108–125. o.; *Wellmann Imre*: Bél Mátyás (1684–1749). *Történelmi Szemle*, 1979. 2. sz. 381–391. o.; *Somogyi Sándor*: Bél Mátyás munkássága 250 év tükrében. In: *Márton István* (szerk.): Bél Mátyás emlékezete Balatonkeresztúron. Balatonkeresztúr, 1982. 34–46. o.

A Bél Mátyás születésének 300. évfordulójára 1984-ben megjelent tanulmányok bibliográfiája: *Kosáry* 1996. 736–737. o. Az emlékévből megjelent tanulmánykötet: *Zombori István*: (szerk.): A magyarországi értelmiség a XVII–XVIII. században. A Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága által 1984. március 5–6-án tartott tudományos konferencián elhangzott előadások. Szeged, 1984. (A továbbiakban: *Zombori*, 1984.)

Az 1984-től napjainkig megjelent tanulmányok: *Wellmann Imre*: Mátyás Bél, a Polygraph in Hungary in the 18th Century. *Hungarian Studies*, 1985. 2. sz. 191–204. o.; *Kosáry Domokos*: Mathias Bél und die Intelligenz im alten Ungarn des achtzehnten Jahrhunderts. In: *Etudes Historiques Hongroises publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques*. Tom. I. Budapest, 1985. 579–593. o.; *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományos szervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. Budapest, 1989. vonatkozó részek; *R. Várkonyi Ágnes*: Bél Mátyást olvasva: Közép-Európa esélyeiről. In: *R. Várkonyi Ágnes*: *Europica varietas – Hungarica varietas*. Tanulmányok. Budapest, 1994. 219–226. o. (A továbbiakban: *R. Várkonyi*, 1994.); *Putnoki József – Kereskényi Miklós*: Bél Mátyás kéziratok megyeleírásáról a megyetörténeti kutatás első virágkoráig. In: *Bél Mátyás: Békés vármegye leírása*. (Szerk. *Krupa András*, ford. *O. Szalay Emőke*, *Pánczél Barnabás*, a jegyzeteket és a mutatókat összeáll. *Kereskényiné Cseh Edit*.) (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból, 18.) Gyula, 1993. 43–55. o.; *Káli Csaba* (szerk.): Zala megye a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. Zalaegerszeg, 1999. 11–70. o.

Társadalomtörténeti vonatkozású elemzések: *R. Várkonyi Ágnes*: Értelmiség és államhatalom Magyarországon a 17–18. század fordulóján. In: *Zombori* 1984. 54–81. o.; *Zombori István*: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. In: *Bél Mátyás: Csongrád és Csanád megye leírása*. (S. a. r. *Zombori István*, ford. *Lakatos Pál*, *Téglássy Imre*.) A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980–1981. 2. sz. Szeged, 1984. 113–162. o.; *Csepregi Zoltán*: Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 36.) Budapest, 2000. (A továbbiakban: *Csepregi*, 2000.) 9–72. o.; *Kosáry Domokos*: Bél Mátyás helye a művelődés történetében. *Irodalomtörténet*, 1984. 4. sz. 795–816. o.; *Wellmann Imre*: Bél Mátyás munkássága. In: *Bél Mátyás: Magyarország népeinek élete 1730 táján*. (S. a. r., a bevezető tanulmányt írta *Wellmann Imre*.) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Bél: Magyarország...*) 5–32. o.; Tudományos szervezői munkásságáról lásd *Weszprémi István*: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*. Excerpta ex adversariis auctoribus. Centuria prima. Centuria altera. Pars prior et posterior. Viennae, 1778., 1781. Centuria tertia. Decas I. et II. tomus IV. Viennae, 1787. Fordításban: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. (Ford. *Kövári Aladár* és *Vida Tivadar*.) 1–4. kötet. Budapest, 1960–1970. vonatkozó részek; *Wellmann Imre*: Bél Mátyás és a magyar tudós társaság terve 1735-ben. *Magyar Tudomány*, 1961. 738–741. o.; *Kosáry Domokos*: Akadémiai tervek a 18. századi Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 1979. 341–354. o.; *Benda Kálmán*: A művelődés helyzete a XVI–XVIII. században. In: *Zombori*, 1984. 9–12. o.

A Szlovákiában kiadott monográfiák, tanulmányok teljes felsorolásától e helyen el kell tekintenünk, csak a fontosabbakat említjük meg, s megjegyezzük, hogy a szerzők ezekben Bél földrajztudományi, pedagógiai, a szlovák nyelvészet terén kifejtett munkásságára helyezik a hangsúlyt. Lásd *Ján Oberuč*: Črty zo života a diela Mateja Bela. [Bél Mátyás életrajza és munkássága.] Bratislava, 1940.; *Ján Tibenský*: Veľ'ká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela. [Magyarország nagy ékessége. Bél Mátyás műve, élete és kora.] Bratislava, 1984.; *Ján Droš* – *Gaspar Sedlák*: Matej Bel – slovenský geograf. [Bél Mátyás, a szlovák földrajztudós.] Bratislava, 1984.; *Margarita Krejčová* (szerk.): *Pedagogy Matej Bel (1684–1749)*. [A pedagógus Bél Mátyás.] In: *Zborník referátov vedeckej konferencie konanej v Bratislave v dňoch 29. a 30. mája 1984*. [A Pozsonyban 1984. május 29–30-án tartott tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete.] Bratislava, 1985. Legújabb pedágus az eddigi kutatások szintéziseként: *Mária Vyvjalová*: Matej Bel a idea občianskej spoločnosti. [Bél Mátyás a polgári társadalom eszméjéről.] Bratislava, 2001. (A továbbiakban: *Vyvjalová*, 2001.)

lomban milyen képet rajzolt Magyarország népeiről, s ezzel az etnikai tolerancia mely érték kategóriáit határozta meg. Ezt követően, a második részben lesz szó a Bél Mátyás által megfogalmazott és képviselt vallási toleranciáról.

A magyarországi etnikumok egymás mellettiségének illusztrálására Bél „Notitia Hungariæ novæ historico-geographica” című művének nyugat-magyarországi vármegyéről szóló részeit választottuk.² Az eddigi megközelítési szempontok közül e helyen most Tarnai Andor irodalomtörténész és R. Várkonyi Ágnes történész gondolatait emeljük ki. Tarnai Andor hívta fel a kutatók figyelmét első ízben arra, hogy a „Notitiá”-ban a szerző társadalomképe és társadalomkritikája is megfogalmazódik. Hangsúlyozta továbbá, hogy Bél Mátyás az országgal, kiemelten annak nemzetiségeivel és ezzel együtt társadalmával a korabeli, azaz a XVIII. századi diszciplínák keretein belül foglalkozott. Célja ezzel az volt, hogy a magyar viszonyokat nem vagy felületesen ismerő külső szemlélő reális képet kapjon a korabeli sablonok, klisék és toposzok helyett.³ R. Várkonyi Ágnes kulcsfogalmai pedig Bél társadalomképének elemzésekor: együttélési képesség, tolerancia, nyelv és nemzetiségi szokások összefüggései, szociális érzék.⁴

Mielőtt rátérnénk Bél érték kategóriáira, tisztáznunk kell, hogy mit ért nemzet, nemzetiség és társadalom fogalmán. A legutóbb megjelent, Bél Mátyásról szóló kitűnő monográfia szerzője, Mária Vyvíjalová szerint Bél munkásságának legfontosabb vonulata egy korszerű társadalomkép megalkotása volt. A szlovák kutatónő kimutatta, hogy a XVIII. századi Magyarország polgári társadalom-eszméjének előképe Bél munkásságában alapvetően az angol flozófus, John Locke (1632–1704) filozófiai rendszerében keresendő. Bél (hallel tanárait: Christian Thomasius [1655–1728] jogtudóst és August Hermann Francke [1663–1727] teológia professzort követve) Locke fogalmai és érték kategóriái alapján mutatja be a korabeli magyar feudális társadalmat. Ehhez létrehozza a „Hungaria Natio” fogalmát, ami a politikai értelemben vett magyar nemzetet jelenti. Ennek legnagyobb hányadát a három legnagyobb nemzetiség, a magyar, a német és a szlovák teszi ki.⁵ Véleményünk szerint ez a kategorizálás leegyszerűsít. A „Notitia” lapjain

² Pozsony vármegyéről: *Bél: Notitia*, I–II. Továbbá *Bél: Sopron* vm. I.; *Bél: Vas* vm.; *Bél Mátyás: Az újabbkori Magyarország földrajzi-történelmi ismertetése*. Moson vármegye. (Ford. és a bevezető tanulmányt írta Mihály Ferenc.) (Moson-Magyaróvári Helytörténeti Füzetek, IV.) Mosonmagyaróvár, 1985.

Győr vármegye ismertetésének kritikai kiadása és fordítása még várat magára. Kéziratai: *Matthias Bél: Descriptio Comitatus Jauriensis* és *Descriptio Comitatus Jauriensis. (Pars generalis.)* című kéziratok. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény. Cat. X. Hist. I. bb., Hist. I. cc.; Szarka Ferenc másolata az 1770-es évekből: *Historia Comitatus Jauriensis*. Uo. Hist. I. aa.; Valamint *Johannes Tomka-Szászky: Notitia Comitatus Jauriensis...* pro usibus Mathiæ Bellii elaborata die 5a Aprilis anno 1730. Posonium missa. Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Fol. Lat. 3373. Ismertette: *Tóth Gergely: Bél Mátyás Sopron város történetéről: egy szöveg változatai. Tanulmányok Bél Mátyás: „Sopron vármegye leírása” című művéről.* Szakdolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest, 2001. kézirat, 27. o. skk. Megállapítása: Győr vármegye leírásában a nemzetiségek leírása a soproni és mosoni részeknél szükségzavúbb, ám azonos szempontok alapján készült, s azonos, sematikus véleményt tükröz.

³ *Tarnai Andor: Bél Mátyás (1684–1749.) Bevezető tanulmány.* (A továbbiakban: *Tarnai* 1984.) In: *Bél Mátyás: Hungáriából Magyarország felé.* (S. a. r., a bevezető tanulmányt írta *Tarnai Andor*, ford. *Déri Balázs, Donáth Regina, Tarnai Andor.*) Budapest, 1984. (A továbbiakban: *Bél: Hungáriából...*) 30–31., 224–297. o.

⁴ R. Várkonyi, 1994. 221–224. o.

⁵ „Belom utvorený názov „Hungarica Natio” vystihuje predstavu uhorského národa, t. j. politického spoločenstva v Uhorsku, v ktorom majú účasť tri hlavné národy – nemecký, maďarský a slovenský.” *Vyvíjalová*, 2001. 192. o.

ott, ahol a népek bemutatása olvasható, sehol sem szerepel a „Hungaria Natio”-fogalom. De szerepel a „lakosok”, „jelenlegi lakosok” (*incola, incolae hodierni*) fogalom: ők „Hungari, Gemani, Slaui, Croatiae” stb., azaz „magyarok, németek, szlávok, horvátok”, továbbá „Rasciani, Zingari, Iudeæ”, azaz „rácok, cigányok, zsidók”, vagyis a különböző etnikumok vallásuktól, felekezeti hovatartozásuktól függetlenül. Ezen belül Bél nem aszerint különíti el a társadalmi rétegeket és csoportokat egymástól, hogy milyen politikai jogokkal rendelkeznek. Földművesekről (*plebs, rusticus*), nemesekről (*nobilis, nobilitas*), városlakó polgárokról (*ciuis*) szól; vagy soproniakról, nagyszombatiakról, pozsonyiakról, kőszegiekről stb. E csoportok tehát nem a korabeli politikai értelemben vett nemzetet alkotják, hanem egy város, falu, település lakóinak összességét.

A politikai jogok birtoklása Bél társadalomkritikájához vezet el bennünket. Műveiben nem használja a társadalom szót, de társadalomfogalma és társadalomképe meghatározható. Társadalomkritikája már igen korán, a Notitia munkálatainak kezdetére (1718) kialakul, s főként arra irányul, hogy a különböző politikai jogokat kik gyakorolják és kik nem. E joggyakorlás szerint kívánta leírni leendő művének III. részében (Az új Magyarország ismertetése címmel) a korabeli Magyarország politikai berendezkedését. Bél a kritikus pozíciójából különíti el a társadalmi rétegeket egymástól, melyek a következők: 1.) parasztok, akik szabadok; 2.) „a nem szabad emberek, akiket jobbágyoknak hívnak”; 3.) szabad királyi városi, bányavárosi, mezővárosi és hajdúvárosi polgárok; 4.) nemesek a „mágnásokkal” (főnemesek) együtt; 5.) a klérus.⁶ A magyar társadalom politikai jogokkal valamilyen fokon rendelkezőkből és nem rendelkezőkből áll. A társadalomkritika nem a mai, hanem a korabeli értelemben fejeződik ki: a népek, népcsoportok anyagi és szellemi jólétére, boldogulására vonatkozik. Konkrétan: például képes-e a szegénység miatt egy betelepült német parasztcsalád a fiát a betűvetésre megtanítani. A kritika Bél-nél soha nem a fennálló társadalmi rend megkérdőjelezését jelenti; nem követel jogokat a jobbágyoknak. Így nem mondja ki a feudális elmaradottság tényét, hanem inkább a polgári törekvéseket méltatja.⁷

Most pedig következzen néhány példa. A Kárpát-medence népeinek egymáshoz való viszonyát véleményünk szerint Bél Mátyás a legárnyaltabban a nyelvi egymásrautaltság és a nyelvi sokféleség nézőpontjából fejtette ki.⁸ A Pozsony vármegyében élő magyarok tisztán beszélnek nyelvüket, ami a szerző megfogalmazásában azt fejezi ki, hogy kultúráltak. A magyar nemesek ezen túlmenően is tisztán, művelten beszélnek nyelvüket annak ellenére, hogy beszédükben itt-ott germanizmus és szlávizmus is érződik. Ez műveltségük egyik fokmérője, melyről Bél elismerően nyilatkozik: viselkedésük illedelmes, tanulnak. A pozsonyi szlovák földművesek nyelve kiműveletlen, durva, de a szlovák polgároké és a nemeseké lágy és finom. A horvátok a szlovák elemeivel keverik saját beszédüket.⁹ Sopron vármegye magyar lakosai a német nyelvet tökéletesen elsajátítják, a

⁶ Bél Mátyás levele lipcei barátjának (1718). Fordította Déri Balázs. In *Bél: Hungáriából...* 139. o. Az eredeti, latin nyelvű forrás kiadása: Bél Mátyás levelezése. 41. sz., 43–46. o.

⁷ Vö. *Tarnai*, 1984. 8., 32. o.

⁸ *Bél: Hungáriából...* 69. o. Déri Balázs fordítása; Bél Mátyás levele Ráday Pálnak, Besztercebánya, 1713. december 18. In: Bél Mátyás levelezése. 14. sz., 27–28. o.; *Tarnai*, 1984. 8., 16. o.

⁹ *Bél: Notitia*. I. 43–47. o.; *Bél: Hungáriából...* 72., 224–236. o.

németek pedig igyekeznek a magyart megtanulni.¹⁰ A megállapítások markánsan tükrözik Bél Mátyás véleményét a nyelvtudás, nyelvi asszimiláció, a műveltség és a társadalmi együttélési képesség, így a nemzetiségek toleranciájának összefüggésrendszerében. 1729-ben, a „Magyar nyelvemester” előszavában írja: „Szent Ágoston bizonyosága szerint ugyanis »a nyelvek sokfélesége az egyik embert elválasztja a másiktól, és e különbség miatt a természeti hasonlóság nem elegendő az emberek egyesítésére«; ezért dicséretes azoknak a fáradozása, akik képességük szerint arra törekednek, hogy a különböző nyelvek kölcsönös megtanulásával az emberek társas kapcsolatát elősegítsék, s ezáltal egymás iránt barátságosabbá váljanak.”¹¹ E szerint a nyelvtudás egyben a tolerancia egyik záloga.

A következő szempont a hagyományokhoz, régi szokásokhoz, ősi erkölcsökhöz való ragaszkodás és a tekintélytisztelet. Mindez a szerző közvetítésében a kulturáltság fokmérője is. Ekképpen válik a hagyományait tisztelő pozsonyi magyar földműves (lobbanékony természete ellenére) toleránssá, aki békésen képes együtt élni a más kultúrájú és nyelvű népcsoportokkal, mert tekintélytisztelete ebben is megnyilvánul. A hagyományokhoz való ragaszkodásnak tehát Bél értékítéletében így komplex tartalma van.¹²

A nyugat-dunántúli vármegyék népcsoportjai más és más temperamentumúak. Míg a pozsonyi magyarok befelé forduló és egymagukban csöndesek, társaságban hevesek, lobbanékonyak. A vasiak ellenben jókedélyűek, tüzesek, s ebből adódóan vendégszeretők is. A mosoniak sokkal visszafogottabbnak tűnnek, az ő szívélyességük az idegeneknek megadott tiszteletben nyilvánul meg, nem pedig a közvetlenségben. Itt sem pusztán általánosságokat tudhat meg a „Notitia” fejezeteit olvasó közönség, mert a legfontosabb, az adott településre, területre jellemző tulajdonságok mellett a különbözőségek és az egyediségek is teret kapnak Bél leírásában. Ennek megjelenítési módja a különböző történetek elbeszélése is, például egy csallóközi kocsmái verekedése vagy a szlávok látványos lakodalmainak, temetési szokásaiknak a leírása.¹³

Nagyszombatban amellet, hogy a lakosok „egymás között kedvesen és méltóságteljesen viselkednek”, együtt élnek az egyetemi ifjúsággal is. „A nagyszombati polgárok különösen barátságosak a vendégekkel és az idegenekkel” – írja.¹⁴ E nyitottság oka Bél Mátyás szerint műveltségük: Nagyszombat a leírtak alapján a XVIII. század első fele városi társadalmának a kívánatos modellje, szinte idillje, mert az anyagi gyarapodást polgárai a legnemesebb célra fordítják: a gyermekek taníttatására.¹⁵ Lássuk be, Bél Mátyás

¹⁰ Bél: Sopron vm. I. 48–51., 122–124. o. (Sopron vármegye népességének számáról a XVIII. század első feléből pontos adatok nem állnak rendelkezésre, a kérdés csak Sopron város tekintetében tisztázott. A lakosok száma az adókimutatások alapján a század első felében kb. 3800–4000 főre tehető, melynek kb. 10 %-a volt magyar. *Thirring Gusztáv*: Sopron népessége a 18-ik század elején. *Soproni Szemle*, 1937. 161–172. o.; *Uő*: Sopron városa a 18. században. Népesedés- és gazdaságtörténeti tanulmány. Sopron, 1939. 102. o.; *Granasztói György*: Becslés Sopron XVI–XVII. századi lélekszámára. *Történelmi Szemle*, 1970. 275–375. o.)

¹¹ Bél Mátyás: Magyar nyelvemester. Pozsony, 1729. Tarnai Andor fordítása. In *Bél: Hungáriából...* 169. o. Idézi *R. Várkonyi*, 1994. 224. o.: „Az együttélési képesség egyik legfőbb feltételeként.”

¹² *Kincses Katalin Mária*: „Mores et consuetudines... variant.” A nyugat-dunántúli népek Bél Mátyás leírásában. „A nyugat-dunántúli etnikumokról és társadalmi csoportokról bemutatott kép” című fejezet. In: *Miskolczy Ambrus – Vári András* (szerk.): A másiktól alkotott kép. Tanulmányok. Budapest, 2003. Sajtó alatt.

¹³ Bél: Hungáriából... 225–226. o.

¹⁴ Nagyszombat leírása: Bél: Hungáriából... 253–254., 258 o. Tarnai Andor fordítása.

¹⁵ Uo. 259. o.

az egyetlen magyarországi egyetemi városnak csinál ily módon hírverést! Pozsony szabad királyi város társadalma (Sopronéhoz hasonlóan) nagyon zárt. Szigorú ecsetvonásokkal rajzolja meg az elszegényedett, marginális társadalmi csoportok életmódját, durva szokásaikat, erkölcstelen életmódjukat, dorbézolásaikat, mellyel minduntalan megzavarják a város nyugalmát. A szegénység, a jogfosztottság, a kisodródás együtt jár a szokások és az erkölcsök eldurvulásával, a további generációk magára hagyásával, ami a XVIII. század első felének Magyarországon konkrétan azt jelentette, hogy a felsorolt marginális elemeknek, csoportoknak önerőből nem volt lehetőségük a felemelkedésre.¹⁶ Igen éles társadalomkritika fogalmazódik meg, amikor egymással szembeállítja a polgárjoggal és politikai mozgástérrel rendelkező, művelt, anyagi biztonságban élő pozsonyi lakosokat és a polgárjoggal nem rendelkező, a városba mindenhol beáramló szegényeket. A koldusokkal, a szegényáradattal szembeforduló, bezárkózással válaszoló magyar főváros stratégiája elhibázott: ha nem tolerálja őket, nem fordít gondot, pénzt ellátásukra, nem vonja be őket a termelésbe, a problémát nem oldja meg, csak görgeti, ami aztán saját jólétét fenyegeti előbb-utóbb.¹⁷

De miért olyan fontos Bél Mátyás számára a hatékony stratégia megfogalmazása? Ne feledjük, hogy a szerző nemcsak szemlélte, hanem fiatalon részt is vett a XVIII. századi Magyarország legfontosabb politikai mozgalmában, a Rákóczi-szabadságharcban, amely a nemzeti függetlenség lehetőségét, az államiság és a politikai önállóság megtartását és több tekintetben a társadalmi berendezkedés terén a meglévőnél – a korabeli érték kategóriák szerint – korszerűbb és hatékonyabb lehetőségeket kínált a magyar társadalom számára.¹⁸ A szabadságharc leverése utáni évtizedekben Bél azok közé tartozott, akik szerepet kaptak az egyházpolitikában. A tudomány eszközeivel próbálta meg az ország lehetőségeire, mozgásterére: gazdasági erőforrásaira, szellemi felemelkedésének igényére, sokféleségében rejlő értékeire, de megoldatlan problémáira is ráirányítani az európai tudományos elit figyelmét. Végül, megfogalmazta, hogy e sokszínű magyarországi társadalom – népeinek nyelvi, alkati, életmódbéli stb. különbségei ellenére – hatékonyan tudna együtt élni abban az esetben, ha erre a megélhetés szempontjából a lehetőség mindenhol meglenne.¹⁹

Bél Mátyásnak a vallási tolerancia kérdésében kifejtett álláspontját most első sorban egy eddig tudomásunk szerint feltáratlan munkájának ismertetésén és értelmezésén keresztül kívánjuk bemutatni. A „Kurtze Erzählung der Religions Geschichte in Ungarn occasione der Rakoczischen Revolution in Ungarn” című kézirat az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kéziratárában, a Bél-hagyatékban található.²⁰ A 18 oldalnyi, német nyelvű forrás első két lapját Bél sajátkezűleg írta, a folytatást pedig valószínűleg diktálta. Benne a szabadságharc kitörése egyik legfontosabb okának a vallási tolerancia hiányát tartja, ami véleménye szerint eredendően a Habsburg uralkodók és egyben magyar királyok törvényszegéseinek, azaz a vallásszabadság eltiprásának és a jezsuitákat pártoló politikájának köszönhető. Köztudott, hogy mindkét tényező a XVII–XVIII. század for-

¹⁶ *Bél: Hungáriából...* 239–241. o.

¹⁷ *Vö. R. Várkonyi*, 1994. 226. o.

¹⁸ Ennek aspektusairól legutóbb lásd az alábbi kötet írásait: *Czigány István* (szerk.): *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Budapest, 2002.

¹⁹ *R. Várkonyi*, 1994. 226. o.

²⁰ Lásd a függelékét!

dulóján Európa-szerte ismert tény volt. Nemcsak a szabadságharc propaganda- és sajtó-kampányának eredményeként, mert a magyar politikusok az ország viszonyainak rendezését illetően az egyik legfontosabb kérdésnek tartották a vallási kérdés rendezését, hanem többek között az európai protestáns hatalmak tájékozottságának, politikájának és propagandájának köszönhetően is.²¹ (Talán elég e helyen csak a bécsi angol követ, George Stepney 1704. áprilisi memorandumára utalnunk, amely a szabadságharc megindításának okai között a vallási intoleranciának e két megnyilvánulását jelöli meg.²²) Forrásunkban Bél a magyar protestánsok küzdelmeit veszi sorra I. Ferdinánd uralkodásától, amikor a protestánsok először Magyarországon megjelentek, 1705-ig, a szécsényi országgyűlésen megfogalmazott és törvénybe iktatott rendezési tervig. A forrás pontos keletkezési idejét Bél nem jelölte meg, ám valószínűsíthető, hogy az 1705 utáni években készülhetett, mert a Rákóczi-szabadságharcot revolúciónak nevezi, amit a Notitia megírása idején már nem tehetett meg. Bár egyelőre életének e szakaszáról tudunk a legkevesebbet, tény, hogy Bél 1704 legvégéig Besztercebányán tartózkodott, s az 1705. évet már peregrinációja legfőbb állomásán, Halléban töltötte, ahol 1707 végéig maradt.²³ Már Fabiny Tibor is rámutatott, hogy a hallei teológiai professzor, August Hermann Francke, a pietista mozgalom legfőbb irányítója rendkívüli érdeklődést mutatott a Rákóczi-szabadságharc eseményei és várható kihatásai iránt.²⁴ Itt kell megemlítenünk, hogy Csepregi Zoltán forrásfeltáró munkájának köszönhetően egyértelműen megállapítható, hogy Bél professzora, Francke már 1706-ot megelőzően is (gyakorlatilag 1700-tól) intenzíven érdeklődött a magyar protestánsok iránt.²⁵ Francke megbízottja útján 1706-ban és az azt követő három évben közvetlenül is szerzett információkat a szabadságharcról, követét, Arnhard Adelungot II. Rákóczi Ferenc fejedelem is fogadta.²⁶ Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy az egyetemjáró Bél Mátyás „Erzählung”-ját – ahogyan ezt tartalma alapján látni fogjuk – e tanári érdeklődés eredményeképpen beszámolóinak vagy propaganda-iratnak szánta, a magyar szabadságharc törekvéseit ismertető.²⁷

²¹ A jezsuiták szerepéről a térségben összefoglalóan legutóbb: *William V. Bangert: A jezsuiták története.* (Ford. *Szelenge Judit.*) Budapest, 2002. 66–67., 194–197., 403–404. o. A Magyarországra vonatkozó részeket *Szilás László* írta. – A vonatkozó protestáns egyháztörténeti irodalom: *Zsilinszky Mihály: Egy forradalmi zsinat története. (1707–1715.)* Budapest, 1889.; *Schrödl József: A pozsonyi ág. hitv. ev. Egyházközség története, I. Pozsony, 1906.; Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története.* Budapest, 1907.; *Fabiny Tibor: Rákóczi valláspolitikája.* (Kézirat.) Dunamelléki Református Egyházkerület, Ráday Könyvtár, Budapest, 1971.; *Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes* (szerk.): *Rákóczi-tanulmányok.* Budapest, 1980. kötet tanulmányai közül: *Fabiny Tibor: Rákóczi és az evangélikusok.* 365–382. o. (A továbbiakban: *Fabiny, 1980.*); *Földes Éva: Rákóczi művelődéspolitikája, különös tekintettel oktatáspolitikájára.* 343–364. o.; *Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest, 1985., valamint *Csepregi 2000.*

A protestáns hatalmak diplomáciájáról és propagandájáról: *Simonyi Ernő: Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára.* 1–3. kötet. (Archivum Rákócziánium, II. sorozat: Diplomátia). Pest, 1871–1877.; *Bárczy István: A Rákóczi-szabadságharc angol–holland diplomáciája.* In: *Köpeczi – Hopp – R. Várkonyi: i. m.* 167–287. o.; *Köpeczi Béla: Rákóczi külpolitikája és a szabadságharc nemzetközi jelentősége.* In: *uo.* 205–227. o.

²² Georges Stepney levele Hudges miniszternek, Bécs, 1704. április 9. In: *Simonyi: i. m.* 1. kötet 99. sz., 230–233. o.

²³ Vö. *Haan 1880.* 32–33. o.; Bél Mátyás levelezése. 16–19. o.; *Vyvjálová, 2001.* 9–17. o.

²⁴ *Fabiny, 1980.* 369. o.

²⁵ *Lásd Csepregi: i. m.* 17., 27., 77–80. o.

²⁶ *Fabiny, 1980.* 369. o.

²⁷ További kutatások mutathatják ki azt is, hogy tartalmukat tekintve milyen összefüggésben vannak a Magyarországról szóló történeti, földrajzi tárgyú bölcsészdoktori disszertációk és a magyarországi honismereti leírások, melyek – véleményünk szerint – többnyire politikai indíttatásból íródtak.

Forrásunk bevezetője így szól: „Unter dem Ferdinando I. Kayser u(nd) König in Ungarn, sind zu erst die Protestanten in Ungarn ankom(m)en, denen Er so fort die Jesuiten entgeg(en) gestellet. Die Jesuiten aber, weil sie sich noch nicht genug eingewurzelt hatten, haben bald eine Refor[m]ation angefang(en)...” Bél tökéletesen látja, hogy a centralizálódó Habsburg állam a maga dinasztikus, abszolút hatalmát az ellenreformáció rendkívül erőszakos eszközeivel teremtette meg. Forrásunk a továbbiakban az uralkodó és a rendek közötti megállapodások, az uralkodói beiktatások alkalmával tett ígéreték és az országgyűléseken meghozott törvények betartásának szempontjából, vagyis a jogállamiság elvének alapján tekinti át a protestánsokat ért sérelmeket. Ennek legfőbb pontjai: 1.) az 1606-os bécsi békéhez vezető út; 2.) az 1610–1615 közötti protestánsüldözések; 3.) az 1618. évi, II. Mátyás által a cseh rendeknek tett türelmi ígéret, melyet a magyarok számára nem adott meg; 4.) az 1625. évi 22. törvény a vallásbékéről, melyet 1630-ban megerősítenek; 5.) az igen fontos 1647. évi artikulusok, melyek gyakorlatilag az 1645. évi linzi béke elvi alapján kimondják, hogy a templomok nem tartoznak a nemesi földbirtokhoz; 6.) az 1658–1661 közti templomfoglalások; 7.) az 1671–1673 közti törvénysértések, a protestáns lelkészek üldözése, a pozsonyi gályarabperrel; 8.) Thököly mozgalma; 9.) az 1681-es soproni, majd az 1687-es pozsonyi országgyűlés végzései és az eperjesi törvényszék; 10.) a XVII. század végi üldözések; 11.) végül a protestánsok ügyének megoldásaként az 1705-ös szécsényi országgyűlés, melynek eredményeit is részletesen ismerteti: szabad vallásgyakorlat, a templomok visszaszerzése, a jezsuiták helyzetének megoldása.²⁸

Bél felfogásában a felsorolt jogtiprások kényszerítették rá a protestánsokat arra, hogy a fennálló államrendszer ellen forduljanak. Ez a gondolat, vagyis a jogállamiság elvén alapuló kormányzás nem egyedi a kortárs magyar politikai gondolkodásban. Gyakorlatilag megegyezik többek között azzal, amit pl. Károlyi Sándor „Csekély elmékedés”-ben 1706-ban, vagy Okolicsányi Pál 1710-ben a magyar evangélikusok státusáról szóló művében („Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicæ in Hungaria”) megfogalmazott.²⁹

Bél írásának hangneme visszafogott. Az államelméleti, közjogi fejtegetések mellett nem szerepelnek szélsőséges példák, „vádponatok”, melyek a sérelmi politika alapját képezték. Ez a gondolat párhuzamban áll azzal a felfogással, melyet a fejedelem a szécsényi 13–15. törvénycikkek megalkotása után képviselt: nem engedte meg a protestánsok számára sem az önhatalmú templomfoglalásokat, s a jezsuiták azonnali, erőszakos kiűzését az országból,³⁰ vagyis a tolerancia elve érvényesült. Maguk a törvények is

²⁸ Bél Mátyás leírását Bucsay Mihály összefoglalója alapján pontosíthatjuk: *Bucsay*: i. m. vonatkozó részek alapján. Valamint lásd még: *Historia Ecclesiæ Evangelicæ Augustanæ Confessionis addictorum in Hungaria*. (Szerző megjelölése nélkül.) Halberstadt, 1830. vonatkozó részek. A szécsényi országgyűlésről lásd: *Csécsei János* naplója a szécsényi országgyűlésről. In: *Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi tükör 2. Naplók, jelentések, emlékiratok a szabadságharcról*. Budapest, 1973. 143–175. o.; *R. Várkonyi Ágnes: Rendhagyó országgyűlés Szécsényben, 1705*. In: *Tanulmányok Szécsény múltjából I. Szécsény, 1978.; Mezey Barna: A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. (Jogtörténeti Értekezések, 11.)* Budapest, 1981.

²⁹ *Kovács Ágnes: Károlyi Sándor társadalmi-politikai nézetei a szabadságharc idején*. In: *Takács Péter* (szerk.): „Rákóczi urunk... hadaival itten vagyunk”. A Szatmárnémetiben 1999 áprilisában megrendezett „Élő Rákóczi” konferencia anyaga. Debrecen–Nyíregyháza, 2000. 17–18. o.; *Okolicsányi Pál: Historia Diplomatica de Statu Religionis Evangelicæ in Hungaria*. [Frankfurt,] 1710.; *Fabiny*, 1980. 366. skk.

³⁰ A szécsényi országgyűlés vallási törvényének előkészítéséről, törvényiről szóló források: *Ráday Pál* iratai I. 1703–1706. (S. a. r. *Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László.*) Budapest, 1955. 351–387. o. – II. Rákóczi Ferenc tolerancia-politikájának legszebb megfogalmazása: „Nemcsak valláspolitikájának

előzetes felmérés, gondos előkészítés után születtek meg, nem pedig a sérelmi politika talaján.³¹ S nem utolsó sorban, úgy véljük, e törvények tették lehetővé a továbbiakban az evangélikus intézmények kiépítését, s teremtették meg a belső megújulás kereteit.

Befejezésül igen vázlatosan tekintsük át, hogy Bél Mátyás milyen álláspontot képviselt a vallási tolerancia kérdésében a Rákóczi-szabadságharc után, e tolerancia hagyományát hogyan adta tovább, s a protestáns érdekvégyesítés érdekében mit tett, vagyis vegyük fontolóra a tolerancia-politika realitásának kérdését.

Bél aktív politikát a pietizmus szószólójaként, evangélikus líceumi rektorként folytatótt. A rózsahegyzi zsinat (1708) után, amely politikai értelemben belső szakadást eredményezett, továbbra is azok közé tartozott, akik az 1710-es évek végétől következetesen elvetették a sérelmi politika elvét.³² Inkább a gyakorlati teendőkre összpontosított, a tudományszervezésre, a liceum működési feltételeinek megszilárdítására, a hitélet megújítására. Így nem vett részt az uralkodó és a protestáns rendek közötti, hosszú évtizedekig tartó, minduntalan zátonyra futott tárgyalásokon, melyet (Ráday Pálhoz hasonlóan) a sérelmi politika miatt nem tartott célravezetőnek, s melyek (őket igazolva) a Carolina Resolútiót eredményezték.³³

A felekezetek közötti vallási toleranciát Bél Mátyás ennek ellenére alapvető fontosságúnak tartotta. Számára 1705 volt a mérce. Olyannyira, hogy a cenzori vélemények ellenére a Notitia I. kötetében, a XXI. paragrafusban – ismét a jogállamiság elvét hangsúlyozva – írta le a jezsuiták vezetete ellenreformációt, s állította szembe ezzel egyazon mondaton belül a szécsényi országgyűlés „tolerancia-törvényét”.

volt az alapja az a meggyőződés, hogy »a vallási viszályok egységre vitele« elengedhetetlen a »közös ügy« szempontjából, hanem mély keresztény lelkisége belülről is azt parancsolta, hogy »a felekezeti viszályokat megszüntesse és a feleket kölcsönös szeretetre bírja«. Így... hajlama és lelkülete szerint is a tolerancia embereként lépett színre...” *Fabiny*, 1980. 366. o.

³¹ Lásd az előző jegyzetben a szécsényi országgyűlés iratait! A legutóbbi elemzés és értékelés: *R. Várkonyi Ágnes*: II. Rákóczi Ferenc államáról. „Vallásszabadság és törvény a békekötésről” című fejezet. In: *Czigány*: i. m. 262–266. o.

³² Bél Mátyás helyéről a protestánsok belső szembenállásakor: *Fabiny* 1980. 380–382. o.; *Csepregi*, 2000. 25., 48–49., 56., 64. o. Eszerint Bél Mátyás nem vett részt a felekezeten belüli harcokban, s bár a pietisták szószólójaként tartották számon, az Okolicsányi Pál vezetete szárnyal is jó kapcsolatban állt.

³³ *Ribini, Ioannes*: Memorabilia Avgvstanae Confessionis in Regno Hvngariae a Leopoldo M. vsque ad Carolvm VI. Tom. II. Posenii, 1789. 247–253. o.; *Fabiny* 1980. 381–382. o.

*Kurtze Erzehlung der Religions Geschichte In Ungarn.
occasione der Rakoczsichen
Revolution in Ungarn*³⁴

[Fol. 133^r] Unter dem Ferdinando I. Kayser u(nd) König in Ungarn, sind zu erst die Protestanten in Ungarn ankomm(en), denen Er so fort die Jesuiten entgeg(en) gestellt. Die Jesuiten aber, weil sie sich noch nicht genug eingewurzelt hatten, haben bald eine Refor[m]ation angefang(en), um mehr Güter [z]u haben, unter Rudolpho I. Röm(ischen) Kaysern un(d) Könige in Ungarn, welcher gestorben A(nn)o 1612. wobey zu wißen, daß die Könige in Ungarn allewege die Rechte und Statuten des Reichs mit einem Eÿde confirmiren, u(nd) wenn Sie zu König gewählt werden, des Königes Andreae Decret un(d) gesam(m)te Gesetze, Prærogatiuen und Gewonheiten annehmen und halten müßen. Diese conditiones und Bedingung(en), unter dene(n) Sie die Regierung annehmen, wer[d]jen dem Diplomati, welches in Ver[w]ahrung gehalten wird, inferiret.

[Fol. 133^v] Unter diesen Conditionen aber [ist] als die fürnehmste, die Religions freyheit, und die heil(ige) Obseruantz aller [Li]bertäten oder freÿheiten des Ungarischen Adels und derselben Nation mit begriffen. Für allen dingen aber wird verhütet, damit diese Nation von anderen Außwärtig(en), nicht möge unterdrückt werden. Weil derotweg(en) gedachte Reformation denen Gesetzen und d[enen] Libertäten des Volcks, Schurr-stracks zu wied(er) war, ist darauf bald ei[n] Krieg destweg(en) entstanden, unter der Anführung des Fürsten und Feld-herrens Botskaj, da denn die Ungarn durch diesen Krieg wiederum Ihre Freÿheit erhalten in dem Wienerischen Friedens-Schluß.

1610. Anno 1608. sind diese Im(m)u[ni]täten u(nd) Privilegia, sam(m)t der Religi[ons]-freyheit durch d(as) Oesterreichische Haus confirmiret worden.

[Fol. 134^r] Nicht lang darnach wurde alles wied(er) gestoret und über einen hauffenn geworffen d(urch) die Jesuiten und das Oesterreichische Hauß, und wurden die Jesuiten in größerer zahl außgeschickt umb eine Diversion unter denen Ständen zumachen, damit das Hauß Oesterreich welches sich für d(er) Ungarn macht fürchtete sicher seÿn, und die Oberhand behalten könnte.

[16]15. Dannenhero gingen unterschiedliche und continuirliche Streitigkeit(en) vor von A(nno) 1610 biß 1615. Denen Jesuiten aber wurden von dem Hauß Oesterreich viel Gütter eingereumet. Die Jesuit(en) waren bemühet unter denen Familien einen Haß zustiffen, und d(urch) ihr Einblasen es bey denen Catholischen, nach eingepflanzten erschröcklichen Haß wied(er) die Protestanten so weit zubring(en), [fol. 134^v] daß wenn diese oder jene über sch[...]em Recht etwas fürzunehmen gesinnet seÿn sollte, Durch diesen außgestreueten Saamen der uneinigkeit, so fort ihre Gemüther getrennet werden, und beyde Theile an einander gerathen möchten. Unterdeßen p(er)svadirten und überredet(en) sie gewißenhaffte leute zu gläuben, D(aß)alles was diß falls wieder die von ihren genannte Käzer fürgenom(m)en würde auß dem höchsten Recht, ja von der Heÿligk(eit) selbstnen herkäme. Und wenn etwan ein ehrlicher und gewißenhaffter

³⁴ Lelöhelye: Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, Batthyány-gyűjtemény, 402. doboz. Relig. V. 6/9. fol. 133^r–140^v. A forrás szövegének átírását Kulcsár Krisztina ellenőrizte, amit ezúton is köszönök. A betűhív átírás során alkalmazott jelölések: () a szerző által jelölt zárójel; () rövidítések feloldása; [...] olvashatatlan vagy hiányzó rész; [] sajtó betoldás; [?] bizonytalan olvasat.

Mann Ihnen Objicirete die Ungrischen Privilegia welche anders lauteten, nicht also müßten geschwächet werd(en); Hatten sie also bald eine andere Außflucht fertig, wodurch sie nach ihrer Politischen und übeln Sittenlehre oder Casuisten ein gutes u(nd) reines Gewißn Verkehren und auff einen andern Weg und Meinung bringen konnten.

[Fol. 135^r] Denn das Argument welches Sie auf solchen fall brauchten war dieses: Es dürffte auch der Käyser (dafern er den über die Ungarischen Privilegia abgelegten Eyd fürwenden sollte) Ihme kein Gewißn machen, denselbn zubrechen;

Die weil (1) nach der von ihnen (denen Jesuiten) gemachten Regul(ationes) Hæreticis non servanda Fides, selbte Privilegia nicht zu observiren wär(en).

(2) Weil es ohne dem schon eine Sünde seÿ, selbste Privilegia beschworen zuhaben, und die darinnen befidliche Bedingungen wied(er) sich selbst zubilligen. Demnach wenn d(er) Käyser ein reines und unbeschwertes Gewißn haben wollte, müste er sich nothwendig dieser Sünde, und eines fast gethanen Meÿn Eyd[e]s über obbesagten Privilegie(n) Durch Violirung d(er)selbn loßmachen?

Anno 1618. sind aufs neue die Privilegia confirmiret word(en) alß König Matthias sich vor denen Böhmen fürchtete, sich aber zweÿ Nationes auff einmal zu initiren nicht unterstehen dürfft(en).

[Fol. 135^v] Nicht lang hernach, alß man unter Ferdinando II ein wenig respiriret hatte erhob sich abermal eine neue u(nd) grausame Verfolgung von denen Jesuit(e)n und entstund dabey im Krieg deßn Heerführer war Betlehem Gabor ein Sieb(e)nbürgischer Fürst.

[16]25 Welcher Krieg da er glück(lich) auff d(ie) protestirend(en) Seiten außlieff machte, d(aß) die privilegia wegen d(er) Religionsfreÿheit abermal confirmiret wurde, vom Hause Oesterreich A(nno) 1625.

[16]30 Nachmals sind besagte Privilegia wiederum gebrochen und auch wied(er) confirmiret worden A(nno) 1630.

Alß aber derer Jesuiten Macht u(nd) Freyh(eit) mehr und mehr zunahm und das Haus Oesterreich ihnen viel u(nd) zwar die besten Güter im Königreich einräumete, Denckete es denen Ungarischen Ständen rathsam u(nd) gut zuseÿn auff's neue in die Confirmation ihrer Privilegien zudring(en).

[16]35 Welches auch also geschehen A(nno) 1635.

[Fol. 136^r] Allein es erfolgte nicht lang darauff eine abermahlige gewaltige Violation d(er)selben unter Ferdinando III.

[16]47 Daher ein neuer Krieg entstand(en) deß(e)n, Heerführer gewesen Georgi(us) Ragotzy Siebenbürgischer Fürst, welcher Krieg zulezt geendiget und beÿgelegt word(en) A(nno) 1647.

In diesen friedens tractaten sind die Privilegia derer Protestirenden völligst confirmiret und auch also dilatiret worden daß sie die Protestanten dabey eine Specification derer Kirchen erhalten welche sie in einer jeglichen Grafschafft innen haben und besizen solltn.

Es sind Ihnen nem(lich) 90 Kirchen restituiret worden, welche vor diesem schon denen Protestirenden zugehörig gewesen, und welche sie selbst erbauet, die Jesuit(e)n aber sich durch Gewalt zugeeignet hatten. Die ganze Sache hirvon ist bekannt auß Dem 6 Artic[kel] d(er) friedens Handlung, worinnen alles was von der Völligen Immunitæt u(nd) Religions freÿheit derer Protestant(e)n kan gesagt werden præcise ausgedrückt zufinden ist.

[16]55 [Fol. 136^v] Der Wienerische Vertrag-Schluß ist von Leopoldo I in Conditione 6 seines Diplomatis zu der Zeit da er zum Ungarischen König erwählet worden A(nn)o 1655 eÿdlich confirmiret word(en).

Kurz darauff A(nn)o 1660 sind abermal so wol diese als andere Privilegia gebroch(en) worden; und sind unter einem scheinbaren Vorwand militärische Völcker in Ungarn beordert u(nd) geschickt welche die Rakotsischen Güter in Possession nehmen und unterschiedliche feste Schlößer einnehmen u(nd) umbkehren müßen.

[16]61 A(nn)o 1661 ist eine neue Krieger Macht in Siebenbürgen geschicket word(en). Zu d(er) Zeit aber da die Oesterreichische Milice das Ungerland betreten und alle Privilegia gestöret, die Kirchen weggenom(m)en die Vorsteher u(nd) bedinten d(er)-selb(en) verjaget, und die allergrausamste Persecution wied(er) alle für die hand genom(m)en worden, welche von A(nn)o 1671 d(urch) das 1672 u(nd) 1673 Jahr continuir(lich) gedauert.

[1671],
[16]72,
[16]73

[Fol. 137^r] In nach folgenden 3 Jahren wurden die Ewang(elischen) Kirchen insgesamt(m)t mit Gewalt weggenom(m)en. Die Pastores und Schul Rectores welche d(er) Augsbürgischen und Reformirt(en) Religion zugethan waren, wurden unter dem Schein einer Rebellion nacher Preßburg citiret, und welche denen Catholischen Anmuthungen (welche Reversales heißen) nicht beyfallen, und sich denenselbn unterschreibn wollten; anfang(lich) in die grausamsten Gefängnüße [ver]stoßen, worinnen sie über Jahr u(nd) Tag allerley Ungemach außstehen mußten. Andere wurden auff die Karen nach Itali(en) u(nd) Neupolis, u(nd) nach dem Mittel-ländischen Meer verschicket, und and(er)e zu Buccari zum ewigen Gefangnüß [a]ngenom(m)e(n). Diejenigen aber so sich ihrem willen bequemt(en) würden Theils ins Exilium nacher Teutschland u(nd) Pohl(e)n, (ohne einige Bedienung mehrerer Aempter und nach fürlegung derer so genannten und vorgedachten Reversalien) verjaget; Theils aber zum Pflug u(nd) Ackerbau v(er)weise(n) [fol. 137^v] Und ent(lich) welche freywillig nach verschworener Religion abfielen und ihren Glauben fahren ließen, empfangen zu ihrem lohn et(liche) 30 et(liche) 40 Rheinische Guld(en) od(er) aber erhielten eine Function, welche sie entwed(er) in geist(lichem) od(er) welt(lichem) stande bedienen konnten.

Mit denen Todten in den Gräbern ist man auch recht wüttend u(nd) mehr denn Hundisch umgegangen. Und ist ein Specimen davon zusehen auß das Christophori Parschitii verfertigten Buche welches da handelt de Reb(us) Hungaricis und er Leopoldo dem Käyser u(nd) dessen Sohne Josepho zugeschrieben. Umb diese Zeit haben die Jesuiter in allen Graaf u(nd) Spanschaften (davon keine einige auß geschloß(en)) die allerbesten Gütter erhalten.

Diese d(er) Protestant(e)n Vexation hat einen neuen Krieg erregt, unter denen Heerführ(ern) Petroci, Hutschai u(nd) and(er)n Aber da sie jenen nicht gnugsam gewachsen und mächtig waren, sind ihnen die Berg-Städt(en) geplündert, u(nd) die Persecution so sie iezig[?] hätte seyn konn(en), aufs höchste geschärfset word(e)n. [Fol. 138^r] Jedoch haben die Protestant(en), obgleich sie wenigere Kräfte hatten diesen Krieg wied(er) den Käyser fortgesetzt und zu jhrem Heerführer und Kriegs-Generalen erwehlet Emericum Tekeli A(nno) 1678.

[16]78
[16]81

Unterdeßen wuchs denen Jesuiten d(er) Muth und nahmen ihre Kräfte mehr u(nd) mehr zu also d(a)ß A(nn)o 1681 in d(er) Oedenbürgischen Diæta die Protestanten n(ich)ts mehr[?] erhalten können (durch unterschiedlicher außländischer Potentaten mehrmals wied(er)hohlete Interpositiones) alß zweene Kirchen in einer jeden Graffschaft.

Als aber zu d(er) Zeit Käyser Leopold vom Römischen [...] eine große Sum(m)a(m) Geldes erhalten hatte zu Fortstellung des Krieges wie(der) den Türck(en), ist alsobald wied(er) nach dem Reichs tage die Persecution angegangen: manche Kirche mit Gewalt occupiret, und zwar auch die jenigen welche die Protestant(en) selbst innerhalb der Zeit aufgebauet hatten.

[16]87

Demgleichen nach dem d(er) Käyser d(urch) Hülffe des Römischen u(nd) Teutschen Reichs wie auch derer Polen u(nd) Ungarn Vergesellschaftung des Krieges Wesens den Türecken[!] auß [fol. 138^v] Ungarn außgetrieben hatte, ist es mit denen Jesuiten so weit gekom(m)en und Ihre Autorität so hoch gestiegen d(a)ß A(nno) 1687 selbte auff dem zu Preßburg angestellt(en) Reichs tage vor incorporirten Gled(er) des Reichs Ungarn; das ist, vor privilegierte Edelleute (denen es frey stunde nach ihrem belieb(en) gütter zu kauffen u(nd) zubesizen) sind erklärt und erkannt word(en).

Welches zuthun, und dann noch viele andere puncta zubewilligen, Damals d[ie] Stände des Ungarischen Reichs sind gezwungen worden d(urch) fast un menschliches Verfahr(en) und fürgenom(m)ene Carnificie[?] zu Eperies, woselbst unterschiedene von Adel so lang torqviret u(nd) gepeinigt wurd(en), biß die andern, nemlich ihre Väter Brüder u(nd) [ihre] Söhne etc. so auff den Reichs tag in Preßburg versam(m)let war(en) in alle jhre Absurdität(en) und ungereimtes wesen concertiret hätten, wie solches auß dem 5 Artic(uli) dieses Reichs tags erhellet.

Denn weil die 4 ersten Articuli alle derer Oesterreichischer Petita in sich halt(en) [fol. 139^r] giebt der 5te entl(ich) zuvernehmen, es hätte Ihre Ma(ies)ttatet resolviret, d(aß) die in Eperies vorgenom(m)ene Execution wied(er) dieselb(en) welche nach d(er) letzteren Amnistie so denen Tökelisch(en) concediret war, auf das neue etwas sollten verbrochen hab(en), jezund sollt(e) gänzlich) auffgehob(en) w(er)d(en). Nem(lich) es hat Oesterreich A(nn)o 1687. als d(er) Türke schon zurück getrieb(en) war fingiret, alß hätten einige Ungarn, fürnehm(lich) aber [die] Protestant(en) beÿ dem Töckely auffß neue umb Hülffe schriftlich angehalt(en), u(nd) hat unter diesem Prætex mehr dann 200 Edelleute peinigen u(nd) martern laß(en), auch zur selb(en) Zeit von andern, nem(lich) [...] einigen so torqviret wurd(en) ihren Brüdern Vätern Söhnen begehret daß das Königreich zu einem Erb-König R(eich) möchte gemachet werden; über dieses auch die Eperiesische Schlacht u(nd) Pein-Banck nicht eher zu mindern oder aufzuheben biß diese in Presburg versam(m)lete alles verwilliget u(nd) concediret hätten.

1703 [Fol. 139^v] Hieauß nun kan gar leicht geurtheilet werd(en) welcher gestallt die Jesuit(en), von dieser Zeit an biß A(nn)o 1703. (in welchem Jahr d(er) gegenwürtige Krieg angefang(en)) wied(er) die freÿheit derer Protestant(en) und d(er) ganz(en) Nation ihre Autorität mißbrauchet haben, und ist hier nicht nöthig dißfalls einen langen u(nd) weitleuffigen Catalogum alles Elendes auffzusezen nach deme die Jesuiten auch die jenen die d(er) Römischen Kirchen zugethan sind, n(icht) aber mit jhnen anstehen wollen mit aller Macht gezwung(en) sich ihres grausamen Verfahrens gleichfalls theilhaftig zumachen, in dem sie wüteten[?] wieder alle ins gemein, so n(icht) nach ihrem Exempl u(nd) Beÿspiel alle Humanität abgelegt und ihrer selbst d(aß) sie menschen wär(en) und mensch(lich) miteinander [umb]gehen sollt(en)), in die Vergessenheit stellet(en).

1705 Alß aber unter dem Fürsten Rakocy die Sache dahin gedieh(en) daß A(nn)o 1705 im Monath (Septem)bris die Stände des Reichs zu Setshin konnten convociret werd(en), ist die Sache derer Protestant(en) dahin gezogen u(nd) geschloßen worden.

[Fol. 140^r]

1. D(aß) sie sich ihrer Gewisensfreih(eit) gebrauchen und d(er)selb(en) genüßen sollt(en)

2. D(aß) ihnen die Kirchen derer sie benöthiget wären wied(er) restituiret werden sollt(en)

3. D(aß) die Jesuiten als ein Zur d(er)[?] aller Burgerlichen uneinig(keit) abgeschaffet und zum lande herauß gejaget werden sollte(n).

Demnach sind die Jesuiten gezwungen word(en)

1. Die Prælatur, u(nd) geistl(ichen) Kirchen gütter den(en) Römisch Catholischen wied(er) zu zuehren.

2. die Gütter derjenigen welche das Oesterr(eichische) Hauß umb des Tekeli willen auß dem Wege reumen u(nd) umbbringen las(sen), dene(n) recht(en) u(nd) natürlichen Erb(en) zu restituiren.

Zwar ist dieses den(en) Jesuit(en) anerböthen, dafern sie d(er)gestalt wie es religiösen leuth(en) zustehet fried(lich) und sond(ere) Unruhe (welches sie bißhero unterlaßen) ihr leben anstellen, dem auch d(er) Confoederation sich unterschreib(en) wollten, Sie alsdann in der Possession einiger Gütter verbleib(en) könn(ten), Weil aber die aufrührischen Patres solches alles außschlug(en) und kein Mittel kunte gefund(en) w(er)d(en) dieses unruhige u(nd) hinterlistige Volck stille zumachen liß man diese eingeschlichen(en) Bürger wandern u(nd) jhres weges fortzieh(en).

Jedoch wurden ihnen 2 Collegia zur Unterweisung der Jugend gelaß(en); wer die Jesuit(en) u(nd) ihren Sinn kennet wird gleich errathen, d(aß) sie ohne Zweifel bey ihrer Feindseeligk(eit) ihr äuserstes gewaget, um die Römish-[Ca]tholischen auffzubring(en) damit sie wied(er) den fürsten u(nd) [di]e Confoederirt(en) aufstehen möchten; denn sie [fol. 140^v] vorschanelten[?] deßwegen n(icht) ihres eigenen Schanzes, sond(ern) griffen denselb(en) an und übertrugen den Käyser, eine große Sum(m)am Geldes, umb den Krieg fortzusezen u(nd) die Ungarn unters Joch zubringen sich in gefaßter Hoffnung hirauff v(er)laßenden[?] sie würden auff diese Weÿse n(icht) nur die gütter (welche bißher in Ihrer possession gehabt es macht(en) solche Temporalia d(i)e Ecc(les)ia hießen) recupir(en), sondern auch and(ere) Fiscalia oder Rennt-Gütern ja die biß und den Kron vom ganzen Reich in ihre Hände u(nd) Gewalt bekom(men) u(nd) selbte auf Ewig besiz(e)n. Und damit sie in ihrer Hoffnung n(icht) betrog(en) würden, haben sie eine Declaration vom Röm[ischen]-Stuhl wie(der) die Römisch Catholische cleriseÿ in Ungarn erhalten u(nd) auf die Lohn gebracht d(aß) dieses nicht anders als ein Religions Krieg wäre. Alldieweil sie sich besorgten es möchte ganz(es) U[n]gerland vom Röm(ischen) Stul abfall(en); auf dieser gänz(lichen) Meÿnung sind d(aß) d(er) Röm(ische) Stul u(nd) das Oesterreichische) Hauß nichts anders von denen Röm(isch) Catholischen in Ungarn halte gedencke u(nd) urtheile als dieses Denn auff diese weÿse hoffen sie d(aß) aller Catholi[sche] Haß u(nd) Neid wied(er) die Ungarn umb so vil mehr (wer)de exacerbirt u(nd) (ver)bittert (wer)d(en) Dem [...] aber (damidie Sache einen scheinbar(en) [...] habe u(nd) mit d(er) geistlich(en) Autoritæt bedecket werde) bilden sie ein Es stocke Gottes Ehr nie darunter und gahr demselb(en) nutzen dafern die Kezerische Nation n(icht) gänzl(ich) unters Joch solle(n) gebracht, ihre Gütter constituiret u(nd) denen [Je]suiten zum Recompens(ation) ihres gleichsam erlitten(en) Schaden u(nd) Unrecht ja vor ihr Expens(en) u(nd) ausge[liehen]en[?] sum(m)en geldes (die sie bey soweil Million [...] zu Continuirung des Ungarischen Krieges beygetrag[en] sollten [...] [...] eingereumet word(en) Damit [...] d(er) Zeit auf die allerbesten [...] in Besiz hab(en) kann. Welches aber Gott [...]!